

10. *Зінич В.* Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В. Т. Зінич. – К., 2004.
11. *Касьянов Г.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. В. Касьянов. – К., 2008.
12. *Копчак С.* Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття: статистико-демографічне дослідження / С. Копчак, В. Мойсеєнко, М. Романюк. – Львів, 1996.
13. *Крисаченко В.* Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К., 2005.
14. *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні (документи і матеріали, перепис 1937 р.) / С. В. Кульчицький. – К., 2003.
15. *Паніна Н.* Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К., 2005.
16. *Національний склад населення України.* – Ч. 1. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К., 1991.
17. *Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року* / За ред. О. Г. Осауленка. – К., 2003.
18. *Рогожин О.* Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання / О. Г. Рогожин. – К., 2004.
19. *Розрахунки автора за статистичними даними переписів 1989 та 2001 рр.*
20. *Соціальна сфера села: регіональний аспект* / За ред. П. Т. Савлука. – К., 2003.
21. *Таблиця 1.* Чисельність сільського населення.
22. *Таблиця 2.* Територіальне розміщення сільського населення
23. *Хомра О.* Міграція на Україні: етнодемографічний аспект / О. У. Хомра // Вісник АН України. – 1992. – № 2.

УДК 94(477.54): 316. 347

Компаративний аналіз етнічного складу населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект

Солошенко О. М.

Солошенко О. М. Компаративний аналіз етнічного складу населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX століття: освітній аспект. Досліджено етнічний склад населення Харківської та Курської губерній на основі аналізу даних

Загальноросійського перепису 1897 р. Розглянуто освітній рівень населення, що мешкало на досліджуваній території. Вивчено особливості стану освіти населення за його етнічною структурою.

Ключові слова: Курська губернія, Харківська губернія, перепис населення, регіональні дослідження, транскордонний регіон, поліетнічність, освіта.

Солошенко Е. М. Компаративный анализ этнического состава населения Харьковской и Курской губерний в конце XIX века: образовательный аспект. Исследована этническая структура населения Харьковской и Курской губерний по материалам Всероссийской переписи 1897 г. Рассмотрен уровень грамотности и образования населения, проживавших на исследуемой территории. Охарактеризована степень развития образования населения в соответствии с его этнической принадлежностью.

Ключевые слова: Курская губерния, Харьковская губерния, перепись населения, региональные исследования, трансграничный регион, полиэтничность, образование.

Soloshenko E. M. Comparative analysis of population ethnic composition of Kharkov's and Kursk's provinces in the end of XIX century: educational aspect. On the All-Russian census (1897) materials of Kharkov's and Kursk's provinces the ethnic structure of was Kharkov's and Kursk's provinces investigated. The main features of different nations educational level on the probed territory were analyzed. The author researched the population ethnic structures influence on the regions education development process.

Key words: Kursk's province, Kharkov's province, census of population, regional researches, multinational region, education.

В сучасній українській та зарубіжній історіографії особливої актуальності набувають регіональні дослідження, спрямовані на вивчення закономірностей роз витку окремих регіонів в історичному та культурологічному вимірах з урахуванням природно – географічних, історичних, етнокультурних, економічних, демографічних чинників [11, с. 68-70].

Харківську та частину Курської губернії можна віднести до категорії транскордонного регіону – Слобожанщина – певної території, яка характеризується наявністю етнокультурних зв'язків, спільним історичним минулим та охоплює прикордонні території двох сучасних держав – України та Росії.

Вивчення демографічних, етнічних та етномовних процесів в регіоні є сучасною альтернативою традиційному вивченню економічної та політичної історії краю. Компаративний метод порівняння двох губерній (Харківської – з домінуючим українським населенням та Курської – з російським населенням) на матеріалах перепису 1897 р. є кроком до вивчення соціальної історії, мікро історії, історії

повсякденності – новітніх напрямів, які формуються в сучасній історичній науці.

Д. Багалій став одним із перших дослідників – засновників регіональних досліджень Слобожанщини. Аналізуючи етнічний склад Харківської губернії, Д. Багалій та Д. Міллер частково використали матеріали перепису 1897 р. для характеристики чисельності, економічного та освітньо - культурного рівня населення, що мешкало в Харкові та Харківській губернії [2].

В радянській історіографії матеріали перепису використовувалися як джерело для кількісного та якісного аналізу етнічної структури Російської імперії або окремих її територій. Недостатньо повно досліджувалися і питання розвитку освіти у представників різних етносів [8].

Сучасні дослідники звернули увагу на показники етнічного складу населення Російської імперії за матеріалами перепису 1897 р., зокрема на проблему впливу русифікації (передусім в галузі освіти) на зміну етнічної самоідентифікації українців, євреїв та інших народів [6].

Етнічні аспекти розвитку Харківської та Курської губерній в другій половині XIX ст. містяться в роботах дослідників, які присвячені історії даного регіону в зазначений час [1, 3, 4, 5]. Досліджень, які б базувались на компаративному методі аналізу освітнього аспекту етнічної структури населення Харківської та Курської губерній, у вітчизняній історіографії немає.

Нашою метою є дослідити особливості етнічної структури населення Курської та Харківської губерній, проаналізувати спільні та особливі риси у освітньому рівні розвитку представників різних етносів, що мешкали наприкінці XIX ст. на досліджуваній території.

Слобідська Україна – місце зустрічі соціокультурних відмінностей, український історико – географічний регіон, що зазнав під час свого формування значних впливів етнічних культур [7, с. 435]. Порівняльний аналіз етнічної структури Харківської та Курської губерній, як вагомих складових даного історичного регіону, наприкінці XIX ст. став можливим завдяки проведенню перепису населення в Російській імперії в 1897 році. Однак повної картини про національний склад населення скласти не можна через недостатньо повний перелік питань, що були поставлені до респондентів.

Питання про народність визначалось у відповідності до рідної мови. Респондентам ставилися питання не про їх етнічну належність, а про рідну мову. В умовах домінування в суспільстві російської мови багато представників різних національностей заявляли про російську мову як рідну, і на цьому ґрунті були віднесені до росіян.

Особливо такі хиби стосувалися росіян, білорусів та українців, що були об'єднані у єдину групу “русские”, яка в свою чергу підрозділялась на такі підгрупи, як великороси (росіяни), малороси (українці), білоруси.

Така класифікація була обумовлена домінуючою в Російській імперії точкою зору на «російський народ», який об'єднував в собі всіх східних слов'ян – етнічних росіян, українців та білорусів. Українцям та білорусам відводилася категорія племені, а мовам цих етносів – статус «наречія» [6, с. 134].

Однак навіть такі неповні дані перепису 1897 р. дозволили встановити, що на території Харківщини населення було полі етнічним. Всього на території Харківської губернії мешкали представники 45 народів: українці – 80,62 %, росіяни – 17,69 %, білоруси – 0,41 % (слов'янські народи разом склали – 98,72 % населення), євреї – 0,51 %, німці – 0,36 %, поляки – 0,24 %, татари – 0,05 %, вірмени – 0,02 %, цигани – 0,01 % [10, с. 13].

Населення Курзької губернії не було таким строкатим, як Харківської: росіян – 77,29 %, українців – 22,26 %, білорусів – 0,04 % (слов'янські народи таким чином склали 99,59 % населення даної губернії), євреї склали 0,17 %, поляки – 0,12 %, німці – 0,04 %, цигани – 0,03 %, інші народи – 0,05 % [9, с. V].

Спільною рисою демографічного розвитку обох губерній було розселення представників національних меншин в містах губерній, що обумовлювалося розвитком міст як центрів промисловості, ремесла, торгівлі та освіти. Так, наприклад, в Курзькій губернії 77,2 % євреїв, 65,5 % поляків, 57,2 % німців, які мешкали в даній губернії, проживали в найбільших містах – Курську та Білгороді. Наприклад, в Курську поляки склали 1,62 % населення, німці – 0,49 %, євреї – 2 %, представники інших етносів – 0,78 %. В Белгороді – поляки – 1,5 %, німці – 0,39 %, євреї – 1,58 %, інші народи – 0,36 %. В Путивлі поляки склали 0,2 % населення, німці – 0,04 %, євреї – 2 %, а в Рильську – 0,2 %, 0,4 %, 1,8 % відповідно.

Харків наприкінці XIX ст. відрізнявся від Курська поліетнічністю: росіяни – 63,4 %, українці – 25,9 %, білоруси – 0,35 %, поляки – 2,3 %, німці – 1,4 %, євреї – 5,6 % [10, с. 126-127]. Факт домінування росіян в етнічній структурі Харкова пояснювався високими темпами розвитку міста як наукового та промислового центру. На роботу до Харкова приїжджали трудові мігранти із російських губерній (Курзької, Воронезької, Орловської, Московської та інших), російська мова була поширена серед робітників, інтелігенції.

Дані перепису 1897 р. дозволяють простежити рівень освіти серед представників різних етносів, що мешкали в Харківській та Курзькій губерніях в досліджуваній час. Всього по Курзькій губернії письменні склали 16,3 % населення, елементарні початкові знання (вміння читати, писати, рахувати) мали 26,4 % чоловіків та 6,5 % жінок. Серед росіян даної губернії письменних було 16,3 % (серед чоловіків – 26,4 %, серед жінок – 6,8 %), найбільший відсоток письменних осіб

спостерігався у представників етнічних меншин поляків, німців, євреїв, найменший – серед українців.

По Харківській губернії число письменних було на 1 відсоток меншим, ніж у Курській губернії – 15,3 % населення. Меншим був показник письменності і серед чоловіків – 24,2 % та серед жінок – 6,2 %. Як видно з таблиці 1, в Харківській губернії показник письменності був значно нижчим, ніж в Курській губернії. Значну частину письменних росіян в структурі населення Харківської губернії можна пояснити міграцією останніх на службу, роботу, навчання до Харкова, як адміністративного, економічного, культурного, освітнього та наукового центру. Також можливо, що до категорії росіян, була віднесена частина українців, що під час перепису мовою повсякденного вживання визнали російську.

Таблиця 1.

Письменність найчисленніших народів в Харківській та Курській губерніях наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харківська губернія, %				Курська губернія, %			
	всього населення	письменних	чоловіків	жінок	всього населення	письменних	чоловіків	жінок
Українці	80,6	13,2	22,3	4,1	22,2	16,09	27,5	4,7
Росіяни	17,7	22,8	31,1	14,1	76,4	16,3	26,4	6,8
Білоруси	0,4	11,3	19,8	3,5	0,04	18,8	29,1	6
Поляки	0,2	42,5	40	48	0,12	68,7	66	74,8
Німці	0,4	37,4	38,3	36,5	0,04	87,9	88,2	52,3
Євреї	0,5	49,1	56,7	39,8	0,17	59,9	68,1	49,7
Всього по губернії	100	15,3	24,2	6,2	100	16,3	26,4	6,5

[Підраховано на основі 9, с. 102-105 та 10, с. 127, 147].

Дуже високим (особливо в Курській губернії) був відсоток письменних у поляків, німців та євреїв, навіть серед жінок. У поляків чисельність письменних жінок перевищував чисельність письменних чоловіків. Значно вищими були показники письменності серед мешканців Харкова та Курська. В губернських містах були значно вищі показники письменності серед жінок у українців та росіян, що обумовлювалося поширенням початкової освіти серед дівчат. Майже рівні показники освіти у поляків, євреїв та німців можна пояснити тим, що основна їх частина мешкала саме у Харкові, тому показники в цілому по губернії та по Харкову зокрема мають незначні розбіжності (див. таблиця 2).

Таблиця 2.

Письменність населення Харкова та Курська наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харків, %				Курськ, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Українці	25,9	36,9	48,5	24,3	2,62	58,7	61,3	31,8
Росіяни	63,4	39,9	48,2	30,8	92,43	33,7	43,2	24
Білоруси	0,35	43,3	48,7	29,2	0,05	42,2	50	23
Поляки	2,3	41,5	39	47,9	1,5	35,5	34	41,2
Німці	1,4	41,2	37,9	44,2	0,39	40,4	37,8	42,7
Євреї	5,6	49,6	57,4	40,1	1,58	41,5	40	43,8

[Підраховано на основі 9, с. 102-105 та 10, с. 127, 147].

Цікавим є факт дуже високого відсотку письменних українців у Курську (58,7 % проти українців Харкова – 36,9 %) та росіян у Харкові. Ми вважаємо, що серед письменного населення була більш розповсюджена трудова міграція, переїзди до різних міст у пошуках заробітку на промислових підприємствах.

І в Харківській, і в Курській губерніях росіяни та українці були найбільш поширеними етносами, однак, на відміну від представників національних меншостей, рівень початкової освіти серед них був дуже низьким. Особливо це твердження стосувалось селян. В таблиці 3 та в таблиці 4 наведена інформація про розвиток освіти по повітах та повітових містах Харківської та Курської губерній саме серед росіян та українців.

Таблиця 3.

Письменність серед росіян та українців в Харківській губернії наприкінці XIX ст.

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	чоловіків	жінок	всього	письменних	чоловіків	жінок
Харків	63,4	39,9	48,2	30,8	25,9	36,9	48,5	24,3
Харківський	16,3	17,8	25,8	9,6	83,2	15,1	25,1	5,2
Охтирка	11,1	55,8	60,4	48,3	87,1	20,4	31,7	9,1
Охтирський	11,3	14,5	20,4	8	87,6	14,2	24,4	3,9
Богодухів	3,5	70	76,6	61,7	95	27	38,5	16,8
Богодухівський	10,8	14,9	21,2	8,3	87	11,1	19,7	2,5
Валки	6,7	68,7	74,4	61,1	92,5	27,48	40	15,3
Валківський	2,3	49,5	58,5	39,7	97,4	19,1	11,1	3,1

Вовчанськ	28	48,4	59,3	37,6	70,9	20,4	32,6	8,1
Вовчанський	24,8	13,6	22,1	4,6	75	14,2	24,6	3,6
Зміїв	9,9	63	60,9	65,8	89,2	25,8	39,5	25,8
Чугуєв	86	40,7	53,1	25,8	8,8	50	53,2	15,7
Зміївський	33,2	13,8	22,4	5,1	66,3	11,6	20,6	2,7
Ізюм	20,5	55,4	64,6	46,2	78,3	20,7	30	11,7
Ізюмський	10,8	17,6	26,3	8,9	87,3	10,3	18,1	2,6
Куп'янськ	11,5	69,7	77,2	60,2	86,7	30,1	41,2	18,6
Куп'янський	11,5	69,7	77	60,2	87,3	30,1	41,2	18,6
Лебедин	2,8	66,7	69,4	64,8	95,8	21	33,5	9,4
Лебединський	4,6	19,9	26,4	13,3	95	10,6	19,3	2
Старобільськ	20,2	65,2	71,2	59,8	78,4	21,2	30,3	12,8
Старобільський	14,5	12,7	19,2	6,13	83,5	13,08	17,6	2
Суми	24	55,7	62,7	47,3	70,5	32,9	46,1	19,4
Сумський	4,4	33,2	42	22,9	95,1	15,08	25,4	4

[Складено на основі 10, с. 108-123]

Дані таблиці свідчать, що рівень письменності російського населення в містах Харківської губернії переважав над українським. Особливо це показово для Валок (68,7 % росіян проти 27,48 % українців) та Старобільська (65,2 % та 21,2 % відповідно). Можливо, значна частина українського населення, яке отримало освіту російською мовою, почала відносити себе до категорії російськомовного населення.

Таблиця 4.

Письменність серед росіян та українців в Курській губернії наприкінці XIX ст.

Повіт, місто	Росіяни, %				Українці, %			
	всього	письменних	серед чоловіків	серед жінок	всього	письменних	серед чоловіків	серед жінок
Курський	99,6	12,2	20,9	4	1	22,4	29,7	14,6
Курськ	92,4	41,9	52,1	31,5	2,6	62,1	63,5	48,2
Білгородський	75,7	13,1	22,1	4,1	24,1	13,1	22,4	4,2
Білгород	91	40,4	51,2	30,5	5,2	47	58	23,5
Грайворонський	39,4	11,3	18,9	4	60,4	15,1	25,9	4,3
Грайворон	55	43,7	44,4	22,5	43,2	19,2	31,5	7,5
Дмитріївський	99,2	13,8	24,8	3,4	0,5	26,1	39,5	12,4
Дмитріїв	96,8	34,3	60,8	39,1	0,6	68,4	66,7	75
Корочанський	65,1	12,4	21,1	3,5	34,5	15,5	27,1	4,4
Корочи	67,1	45,4	56,4	35	31,3	21,1	33	9,5
Льговський	95	11,5	20,2	3,3	4,6	11,7	22,2	2
Льгов	97,2	37,5	51,2	24,1	0,4	66	70,5	0

Ново-Оскольський	48,1	13,1	22,1	4,5	51,8	17,5	28	6
Новий Оскол	90,4	43,4	52,1	43,4	8,4	45	49,2	23,6
Обоянський	88,2	8,9	15,7	2,4	7,6	13,4	24	3
Обоянь	97,6	34,6	44,5	25,2	0,7	42,5	52,3	33,3
Путивлівський	44,2	18,5	31,7	4,8	55,2	12,03	22,9	1,7
Путивль	87,5	42,1	56,3	51,2	9,7	26,7	40,2	8,8
Рильський	66,3	12,2	31,4	6,2	33,2	15,6	27,6	4
Рильськ	96,2	42,8	54,9	31,4	1	55,7	64,5	46,6
Старо-Оскольський	90,5	14,9	24,3	5,8	10,3	17,8	30,6	7,1
Старий Оскол	98,1	42	52,9	31	0,5	75,6	70	45,4
Суджанський	56,5	10,1	17,3	3,2	43,3	19,7	32,7	6,4
Суджа	37,1	55,1	62,2	48,1	61,1	28,1	43,7	12,3
Тимський	98,8	12,3	21,2	3,8	1,1	28,6	40,4	16,5
Фатяжський	99,9	16,1	28,3	4,7	0,1	33,3	50	20
Щигровський	99,8	15	26,1	5,5	0,05	30,5	50	18,1

[Складено на основі 9, с.108-109]

На нашу думку, трудова міграція в міста Курської губернії обумовила високий відсоток письменого українського населення. Наприклад, у Курську (62,1 % письменних українців та 37,5 % росіян), у Львові (66 % та 37,5 % відповідно), Старий Оскол (75,6 % та 42 % відповідно). Виняток складають міста Грайворон, Корочи, Путивль, для яких процеси трудової міграції не були характерні.

Певний відсоток серед трудових мігрантів склали жінки, які залучалися до самостійної економічної діяльності. Проте, серед українок – представниць Харківської і Курської губерній спостерігався достатньо низький (особливо в повітах) відсоток письменності. В Харківській губернії українки поступалися рівнем освіти не тільки чоловікам, а й росіянкам. Так, в Харківському повіті нараховувалося серед українців 25,1 % письменних чоловіків та 5,2 % письменних жінок, серед росіян – 25,8 % та 9,6 % відповідно. А в Курському повіті серед росіян нараховувалося писемного населення 12,2 % (20,9 % – серед чоловіків та 4 % серед жінок). Даний факт можна пояснити українською ментальністю та стійкими традиціями сприйняття українки як домогосподарки.

В Курській губернії в повітових містах українці склали незначний відсоток, проте рівень їх освіти був значно вищим за рівень освіти у росіян.

В умовах русифікації освіти матеріали перепису дозволяють прослідити писемність населення двох губерній рідними мовами.

Найбільш високий процент письменності рідною мовою спостерігався у Харкові серед євреїв (5,3 % письменних мовою їдиш), а в губернії серед німців (15,4 %) [10, с. 127-147]. В Курську та Курській губернії найбільше письменних на рідній мові було євреїв (10,2 %, 9,1 % відповідно) [9, с. 126-131].

Аналіз даних, розміщених в таблицях 5 та 6 ілюструє рівень розвитку освіти (вищою за початкову) серед населення досліджуваних губерній.

Таблиця 5.
Розвиток середньої та вищої освіти серед населення Харківської та Курської губерній наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харківська губернія, %			Курська губернія, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	0,34	0,37	0,3	0,14	0,14	0,04
Росіяни	5,5	5,8	5,1	1,1	3,2	1,05
Білоруси	0,67	0,9	0,4	3,2	3,9	2,4
Поляки	26	26,7	23,7	22	21	24,2
Німці	15,7	17,1	14,3	39,1	41,6	37
Євреї	10,2	10,4	9,9	8,8	8,9	8,7
По губернії	1,4	1,5	1,3	0,97	1,05	0,9

[Підраховано на основі 9, с. 126-131, 146, 149; 10, с. 127, 147].

Таблиця 6.
Розвиток середньої та вищої освіти серед населення Харкова та Курська губерній наприкінці XIX ст.

Етнічні групи	Харків, %			Курськ, %		
	Всього з освітою	чоловіків	жінок	Всього з освітою	чоловіків	жінок
Українці	3,9	4,5	3,2	3,9	2,7	16,4
Росіяни	14,1	14,5	13,7	8,2	8,8	7,5
Білоруси	3,75	3,4	4,6	20	15,6	30,7
Поляки	26,1	25,4	27,5	20,6	16,8	35,3
Німці	43,3	46,7	40,1	44,4	47,4	41,7
Євреї	10,7	11,3	10	15	17	11,8
По місту	12	12,6	11,3	8,6	9,1	8

[Підраховано на основі 9, с. 126-131, 146-149 та 10, с. 127, 147].

Дані свідчать, що для основної маси населення Харківській та Курській губернії середня та вища освіта була не характерна. Представники етнічних поляків та німці відрізнялися високим відсотком населення з освітою «вищу за початкову».

Всеросійський перепис населення 1897 р. надав науковцям значний обсяг матеріалу про склад та чисельність населення імперії, його розподіл за віковими та статевими ознаками. Доцільно надані дані про рівень освіти серед представників різних етносів.

Дані губернії – порубіжна території розселення етнічних росіян та українців в Російській імперії. Курська губернія відносилася до губерній з домінуючим російським населенням, а Харківська – до губерній з домінуючим українським населенням, хоча українці в Курській губернії, а росіяни в Харківській склали значну частину населення, впливали на особливості економічного та культурного

розвитку регіону. Значний внесок в розвиток регіонів внесли і представники інших етносів – євреїв, поляків, німців, білорусів. Освітній фактор мав велике значення в розвитку як всієї Слобожанщини, так і Курської та Харківської губерній зокрема. В подальшому дослідникам слід зосередитись на вивченні питання про вплив освіти на формування етномовної картини регіону, умови та механізми русифікації через освітні установи.

Примітки

1. *Арзуманова Т. В.* Російський елемент у поліетнічній структурі населення Слобожанщини в XVII – наприкінці XIX ст. / Т. В. Арзуманова // Вісник Харківської державної академії культури: зб. наук. пр. – Вип. 24. – Харків, 2009.
2. *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер–Харьков, 1993. – Т. 2.
3. *Бережная С. В.* Динамика численности и этнического состава населения Курского края в XVIII–XIX веках / С. В. Бережная // Родословное дерево. Тамбовская генеалогия и демография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.tambovdem.ru/index.php>. Доступ – 03. 03. 2010 г.
4. *Борщик Н. Д.* Население Курской губернии по материалам Всероссийской переписи 1897 г. / Н. Д. Борщик // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – Т. 5. – № 60.
5. *Борщик Н. Д.* Первая Всероссийская перепись населения 1897 года: история подготовки и проведения в Курской губернии / Н. Д. Борщик. – Курск, 2004.
6. *Каппелер А.* Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Россия – Украина: история взаимоотношений / А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Фроля. – М., 1997.
7. *Маслійчук В.* Діалог «українського» та «російського» на теренах «Слобідської України (друга половина XVII ст.) / В. Маслійчук // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003.
8. *Наулко В. І.* Етнічний склад населення Української РСР / В. І. Наулко – К., 1965.
9. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. XX: Курская губерния.
10. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* – СПб., 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния.
11. *Студенніков І.* Регіоналістика і регіонознавство: проблема методології та категоріального апарату / І. Студенніков // Регіональна історія України: зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр теоретико методол. проблем іст. регіоналістики. – К., 2007. – Вип. 1.